

**ALİ FETHİ OKYAR'IN BEKİRAĞA'DAN MALTAYA UZANAN HAPİS
HAYATIN'A KENDİ KALEMİNDEN VE HATIRALARINDAN BİR**

BAKIŞ

**A VIEW FROM HIS OWN PEN AND EXPERIENCES OF ALI
FETHİ OKYAR'S PRISON LIFE IN BEKİRAĞA AND COTINUES
IN MALTA**

Yrd.Doç.Dr. İhsan Sabri BALKAYA*

Ali Fethi Okyar Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve inkılapların yapıma döneminin en önemli şahsiyetlerinden biridir.Bekirağa Bölüğü'nde başlayan ve Malta adasında San Salvador,Vardela kışlarında devam eden hapis ve sürgün hayatına geçmeden önce kısaca hayat hikayesine değinmek yerinde olur.

Ali Fethi Bey 29 Nisan 1880 yılında Pirlepe'de doğmuştur¹.Sekiz yaşına kadar Pirlepe'de kalmış daha sonra Manastıra giderek İlköğrenimini burada tamamlamıştır.²Manastırda Askeri Rüştıyeyi de tamamladıktan sonra Manastır Askeri Lisesi'ni 1897 yılında bitirmiştir.³

Ali fethi'nin gençlik yılları Makedonya topraklarında geçmiştir.Bu bölgedeki etnik,siyasi ve sosyal yapı Ali Fethinin kişilik,şahsiyet ve fikir dünyasının da şekillenmesinde etkili olmuştur.1898 yılında Manastırdan İstanbul'a gelen Ali fethi Harp Okuluna başlamıştır.

* Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler ABD,Erzurum.

¹ T.C Emekli Sandığı Arşivi. Vatanı Hizmet Tertibi (V.H:T) 00621

² Fethi Tevetoğlu, 'Ali Fethi Okyar'ın Günlük Hatıraları', Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, T.T.K Yayınları, C:113,S :16 (Ankara 1987) ,s.113.

³ Tevetoğlu, "Ali Fethi Okyar'ın Günlük Hatıraları", s.113.

İstanbul gibi büyük bir şehre gelmek ister istemez diğer öğrenciler gibi Ali Fethi'yi de büyülemiştir.

Ali Fethi, diğer genç arkadaşları gibi, Eğitim ve öğretim süresi içerisinde yasak kitaplar okumuştur. Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Robespierre, Stuart Mille gibi yabancı yazarları, Namık kemal ve Tevfik Fikret gibi yerli yazarların yazdıklarını okuyarak düşünce yapısını olgunlaştırmıştır.⁴

Ali Fethi,1903 yılında Harp Akademisi'nden (Erkan-ı Harp) birincilikle mezun olduktan sonra, Selanik'de III.orduda göreve başlamıştır.Ali fethi'nin genç subaylık yılları, doğup büyüdüğü topraklarda ve özellikle de Osmanlıya karşı bağımsızlık mücadelesi veren azınlık isyanlarına karşı savaşla geçmiştir.Trablusgarp ve Balkan savaşlarına katılan Ali Fethi, 14 Eylül 1913 tarihinde askerlik görevinden istifa etmiştir.⁵

Ali fethi aslında, askerlik mesleğinden ayrılmadan önce bir taraftan da siyasi işlerle de uğraşmıştır.Ülke sorunlarını çözmek veya II.Abdülhamit yönetimini değiştirmek için yapılan girişimlerde rol almıştır.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Selanik'de 1906 Eylülünde kurulduğunda, Ali Fethi de Selanik Kesriye'de görevli idi. Binbaşı İsmail Hakkı Bey ziyaretine geldiğinde ona örgütten söz etmiş, Enver Paşaya uğramasını söylemiştir.Bunun üzerine Ali Fethi Manastıra gitmiş, yapılan görüşmede örgüte üye olmuştur.⁶ Bir taraftan askerlik vazifesini yürütürken diğer taraftan örgüt için çalışmıştır.Kısa sürede İttihat ve Terakki'nin etkili şahsiyetlerinden biri olmuştur.Selanik dışındaki şubeler merkez ile bağlantılarını Ali fethi ile sağlamıştır.⁷ Ali Fethi'nin cemiyet içerisindeki bu etkinliğine rağmen Talat,Enver ve Cemal Paşaların otoritesini aşamamış, hatta onlarla fikir ayrılığına düşmüştür.Özellikle askerin politikaya karışmaması konusundaki hassasiyeti bu ayrılığın temelini oluşturmuştur.

Ali Fethi 1913 yılında askerlikten istifa ettiği zaman, İttihat ve Terakki'nin genel sekreterliğini yapmaya başlamıştır.Bu görevindeki titizliği, özellikle kanunsuz ve izinsiz

⁴ Benoist Mechin, Mustafa Kemal, **Bir İmparatorluğun Ölümü** (Çeviren: Zeki Çelikkol Ankara 1997, s.70. Ali Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam** (Yayına haz. Cemal Kutay), İstanbul, 1980, s.5.

⁵ **Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi** 3 Nolu Erkan Defteri, No: 423.

⁶ Ziya Şakir, "Fethi Okyar Kimdi?", **Tasvirî Efkâr**, (8 Mayıs 1943), s.2.

⁷ Galip Paşa'nın Hatıraları, **Hayat Tarih Mecmuası**, S:6, (Temmuz 1966), s.23.

işlere müsaade etmemesi,örgüt elamanlarını disiplin altına almaya yönelik uygulamaları bir çoğunu rahatsız etmiştir.Şikayetlerin artması,Talat ve Enver Paşaların huzurunu oldukça kaçırmış, bu durum muhalif kanadın merkezden uzaklaştırılması fikrini doğurmuştur. Ali Fethi,ilk uygulamadan nasibini, Sofya elçiliğine atanarak almıştır.Tabii en yakın arkadaşı,dava arkadaşı Mustafa Kemal'de yanına Ateşe Militer olarak tayin edilmiştir.13 Kasım 1913 tarihli irade ile görevine başlamıştır.⁸

I. Dünya Savaşı başlayıp en yoğun şekliyle devam ettiği yıllarda, Ali Fethi elçilik görevini en iyi şekilde yapmaya çalışmıştır.1917'nin sonlarına doğru Talat Paşaya İstanbul'a dönmek isteğini bildirmiş ve 8 Aralık 1917 tarihinde Meclis-i Mebusan'a İstanbul milletvekili olarak katılmıştır.⁹

Ali Fethi İstanbul'a döndüğünde,Talat Paşanın liderliğindeki hem İttihat ve Terakki Fırkasında hem de mevcut hükümet üyeleri arasında ciddi görüş ayrılıkları başlamıştı.Bir taraftan da cephelerdeki uğradığımız yenilgiler ve müttefiklerimizin barış girişimleri, mevcut hükümeti oldukça zora sokmuştu.Ali Fethi bu noktada Talat Paşa ile yaptığı görüşmede hükümetin istifasından başka çözüm olmadığı fikrini söylemiştir.Kendiside bunun gerçekleşmesi için hemen harekete geçmiştir.Mecliste ki konuşması ve ciddi muhalefeti etkili olmuş,diğer gelişmelerle Talat Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır.Sultan Vahideddin İlk önce Tevfik Paşaya hükümeti kurma görevini vermiş, o kuramayınca Ahmet İzzet Paşa görevlendirilmiştir.¹⁰

Ahmet İzzet Paşanın 14 Ekim 1918'de kurduğu hükümette, Ali Fethi Bey Dahiliye Nazırı (İç İşleri) olarak görev almıştır¹¹.Osmanlı Devletinin en zor günlerinde görev alan hükümetin, 19 Ekim 1918 günü programını okuyan Ali Fethi hükümetlerinin temel hedefini şöyle dile getirmiştir:".....İçinde yaşadığımız tarihi saatler bizden gelecek için teferruatlı programlar talep etmeyeceğine eminim.Bu gün bizim elimizde yalnız bir düstur vardır; harici ve dahili barışı sağlamaktır....."¹²İşte bu ifadeler, temel amacın barışı sağlamak olduğunu ortaya koymuştur.Başlatılan girişim

⁸ HR.İRRADE,Genel No:1917 (4872),Hususi No:13, 12 Zilkade 1331,30 Eylül 1329 (13 Ekim 1913).

⁹ TBMM Arşivi, Meclis-i Mebusan Azaları Özlük Dosyası, Sıra no:76, Zarf No:42, Kütük No/Sicil No:419, Devre:2,3

¹⁰ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralar*, 1993, s.231.

¹¹ Selahattin Tansel,*Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, İstanbul 1991, s.16.

¹² Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi,Devre:3,c.I,İ:2,19 Teşrin Evvel 1918 (19 Ekim 1918), s.24,25.

44 ALİ FETHİ OKYAR'IN BEKİRAĞA'DAN MALTAYA UZANAN HAPİS HAYATIN'A KENDİ KALEMİNDEN VE HATIRALARINDAN BİR BAKIŞ

sonucu 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi imzalanmış ve bu mütarekeye imza atanlardan biri olan Ali Fethi, bu antlaşmayı şöyle değerlendirmiştir:”Çaresizlikler içerisinde şer'in ehvenidir “¹³

Ali Fethi Bey Dahiliye Nazırlığı süresi içinde, Kasım 1918'de Hürriyetperver Avam fırkasını kurmuş, Mustafa Kemalle birlikte Minber gazetesini çıkarmıştır. 8 Kasım 1918 günü İzzet Paşa kabinesi istifa etmiş ve böylece Ali Fethi'nin Dahiliye Nazırlığı 25 gün kadar sürmüştür. Bundan sonraki günler Ali Fethi için artık sıkıntılı günler olacaktır. Çünkü 2,5 yıl sürecek olan hapis ve sürgün hayatı başlayacaktır.

BEKİRAĞA BÖLÜĞÜ'NE HAPİS EDİLMESİ

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra İtilaf Devletleri donanmaları harekete geçmiş, 13 Kasım 1918 günü Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Dolma Bahçe önlerinde demirlemişlerdir. İstanbul'a yerleşen İtilaf Devletleri kontrolü ele alıp, Osmanlı Hükümeti üzerinde istediklerini yaptırmak için baskı kurmaya başlamışlardır. Bu baskı ile beraber İstanbul'da insan avı başlatılmış ve bir çok insan sorgusuz sualsiz tutuklanmaya başlamıştır. Asker, siyasi ve entelektüel kimlik taşıyan tutukluların hapis edildiği yer ise, meşhur Bekirağa Bölüğü¹⁴ olmuştur.

İngilizler, özellikle savaş suçlularının bir an önce cezalandırılmalarını istemişlerdir. Bunun için de her geçen gün hükümet üzerindeki baskılarını artırmışlardır. Nihayet bu baskılara dayanamayan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti istifa etmiş, 3 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa hükümeti kurmuştur. Yavaş yavaş başlamış olan ittihatçı tutuklamaları hükümet değişikliğiyle daha da hız kazanmaya başlamıştır. İngiliz isteklerini emir telakki eden Damat Ferit'in, 10 mart 1919 tarihli tutuklu listesinde Ali Fethi (Okyar)'de yer almıştır. Ali fethi ile beraber devrin ileri gelen devlet adamları, fikir ve edebiyat üstatları Bekirağa Bölüğüne hapis edilmişlerdir¹⁵.

Bir asırdan daha fazla bir zaman “Bekirağa Bölüğü “ diye anılan bu bina, devrin Harbiye Nezareti olarak kullandığı ve bu gün ki İstanbul Üniversitesi merkez

¹³ Okyar Ali Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, s.248.

¹⁴ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, Nisan 1976, s.11

¹⁵ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.72.

binasının arkasında Bayezit kulesinin karşısında, Süleymaniye kapısının üst tarafında olan, özellikle siyasi mahkumların konulduğu bir ceza evidir.1950-1955 tarihleri arasında yıkılıncaya kadar bu hapisane askeri cezaevi olarak kullanılmasına rağmen, zaman zaman sivil,siyasi hatta yüksek mevkilerde bulunmuş devlet adamlarının, her meslekten entelektüellerin, özellikle istibdat ve meşrutiyet dönemlerinde zindanları olmuş, nice mahkumlar burada işkenceler altında inim,inim inlemiştir¹⁶.

Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilen Ali Fethi Bey'in hapsedilme gerekçesi, 4 Mayıs 1919 tarihli Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi İstintak Dairesi tarafından düzenlenen tutuklama karar belgesinde şöyle yazılmıştır: "Tehcir ve nakalliden maznun eşhasın firarını teshil maddesinden dolayı balâda ismi ve şöreti ve evsafi mümeyyizini beyan olunan maznûn → aleyhin muvaffakaten tevkifine lüzum görünmekte..."¹⁷ Ali Fethi, 2-3 Kasım 1918'de ülkeyi terk eden Talat,Enver ve Cemal paşaların ülkeyi terk edişlerini kolaylaştırmaktan dolayı sorumlu tutulmuştur.Mevcut hükümet, İtilaf Devletlerinin özellikle Ermeni ve Rum azınlık liderlerinin yönlendirmeleriyle, iş bu azınlıklara yapılmış olan baskı ve tehirden dolayı İttihatçıları sorumlu tutmuş,bunların tutuklanarak cezalandırılmalarını istemiştir.¹⁸

Bekirağa'daki hapis hayatı bu şekilde başlayan Ali Fethi hakkında, İngiliz yüksek Komiserliğince Londra'ya gönderilen tutuklu listelerindeki bilgi ise şöyle yazılmıştır:"... Eski Sofya Sefiri, Dahiliye nazırı,önceleri İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden idi, son olarak görünüşte muhalefeti seçti ve Hürriyet Perveran Partisini kurdu..."¹⁹

Ali Fethi için Bekirağa hiç de çekilir gibi olmamıştır.İlk zamanlar gazete okumak,misafir kabul etmek, koğuşlar arasında dolaşmanın yasak olduğu bu yerde, mahkumlar Damat Ferit'in kurmuş olduğu Divan-ı Harpte yargılanmayı beklemişlerdir.²⁰Ali fethi, Talat Paşanın sadrazamlığı sırasında mevcut icraatlarını acımasızca eleştirdiği mektuplar göndermiştir.Paşanın evrakları arasında bunların

¹⁶ İhsan Birinci, Binbaşı Bekirağa ve Bölüğü, **Hayat Tarih Mecmuası**, S:11,(Kasım 1976), s.92. Feridun Kandemir,Eski Politikacıların,Tevkifhanesi Bekirağa Bölüğü, **Resimli Tarih Mecmuası**, c.6, S:66,(Haziran 1965),s.3882-3883.

¹⁷ Bu belge Nermin Kırdar'dan alınmıştır.Belge No: 163/ 9, 3 Şa'ban 1337- 4 Mayıs 1335

¹⁸ Zeki Sanhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, s.71,Ankara 1993, s.1. Okyar ,**Üç Devirde Bir Adam**, s.247.

¹⁹ Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.76.

²⁰ Okyar,**Üç Devirde Bir Adam**, s.279-280.

bulunması, mahkemece Ali Fethi'nin serbest bırakılmasında etkili olmuştur.Fakat açıklanmayan bir sebeple tutukluluğu devam ettirilmiştir.²¹

Ali Fethi'nin Bekirağa Bölüğünde geçen iki buçuk aylık hapis hayatında tabii bir çok kayda değer olay olmuştur.Bunlardan birisi Mustafa Kema'in Bekirağayı ziyareti diğeri ise Boğazlıyan Kaymakamı Ali Kemal'in kaçırılması ile ilgilidir.

Mustafa Kemal 9.Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gönderilmek üzere tayin edilince, 14 Mayıs 1919 günü Bekirağa Bölüğüne gitmiştir.Arkadaşlarını ziyarete gitmiş olan Mustafa Kemal, Harbiye Nezareti kapısına gelerek Ali Fethiyi oraya çağırmıştır.Genel durum üzerine sohbet eden iki arkadaş, gelecek günlerle ilgili olarak da konuşmuşlardır.Mustafa Kemal çok yakın dostu ve arkadaşı olan Ali Fethi'ye aynen şunları söylemiştir:"Fethi yarın umumi müfettişlik vazifesi ile Samsun'a hareket ediyorum.Günleri sayarak oraya selametle çıktığımı anladığınız dakikada artık üzüntü ve ıstıraplarına yer kalmayın.Çünkü bu takdirde artık büyük işe başlamış olacağım...."²² Söylenen bu sözler başlatılacak olan bağımsızlık mücadelesinin belki de ilk açıklamaları olmuştur.Mustafa Kemal çok güvendiği arkadaşına, içinde planladığı ve bir sır olarak sakladığı hedefinin ilk işaretlerini bu ziyaretle ortaya koymuş oluyordu.Yani zindanlar,umutların karardığı yer olan Bekirağa, aynı zamanda doğacak bağımsızlık mücadelesinin de ilk ışıklarının doğduğu yer olarak tarihteki yerini almıştır.

Bekirağa'da Ali Fethi Beyi ziyaret edenlerden biriside İbrahim Çolaktır.Kendi yazdığı hatıralarında İbrahim Çolak bu ziyareti şöyle anlatmıştır:" Bir gün Harbiye Nezaretine gittim.Bekirağa Bölüğünde mevkuf olan arkadaşları ziyaret ettim.Mevkufflardan Fethi Bey bana dedi ki;

-----aman İbrahim Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey Ermeni tehcirinden dolayı galiba idam edilecek.Onu bu idamdan kurtarmak lazım.Ne yaparsan yap Kemali kaçır.Fethi Beyin bu ihtarı beni çok tehyiç etti.Düşman silahlarının kuvvetine güvenerek sahte adalet tevziine yeltenen bir Divan-ı Harp tarafından verilen kararlar hakiki bir Türk evladının idam edilmesine katiyen gönlüm razı olmadı.Onun için fethi Beye;

²¹ Ali Fethi'nin 19 Aralık 1919 da Malta dan Amiral Calthorpe yazdığı mektuptan.

²² Ahmet Emin Yalman, Fethi Okyar Bir Siyasi Hayatın Bilançosu, **Vatan Gazetesi**, 9 Mayıs 1943, s.1-3.

---Bu işle ciddi bir suretle meşgul olacağım dedim.Bekirağa Bölüğünden çıktıktan sonra derhal tertibat almaya başladım.”²³

İbrahim Çolak hazırlıklarını yapıp tekrar Bekirağa Bölüğü'ne gittiğinde, Ali fethi ve yanındaki arkadaşı Sudi, Ali Kemal'in iyi bir savunma yaptığını böylece büyük bir ihtimalle asılmayacağını, bundan dolayı kaçırma işinden vazgeçmesini söylemişlerdir.²⁴ Böylece kaçırma işinden vazgeçilmiş fakat ne yazık ki Ali Kemal Divan-ı Harp kararıyla idam edilmiştir.Bu idam sahnesi Bekirağa'nın pencerelerinden arkadaşları tarafından büyük bir üzüntü ile izlenmiştir.Tevfik Rüştü Aras hatıralarında bu sahne ile ilgili olarak şöyle yazmıştır:” Merhum ölüm ameliyesi yapılırken,halka hitap etmeyi ve onu tahrik etmeyi unutmamıştı.”²⁵

Bekirağa'da günler büyük bir endişe içerisinde devam ederken, Damat Ferit Hükümeti de endişeli bir durumda kalmıştır.Mevcut hükümet, İttihat ve Terakki mensuplarının Bab-ı Ali baskını gibi bir baskınla Bekirağa da tutuklu arkadaşlarını kurtarmaları gibi bir hareketin olabileceği endişesini taşımıştır. Damat Ferit çıkar yol olarak İngilizlere müracaat etmeyi uygun bulmuştur.Mevcut siyasi mahkumları, savaş suçlularını İngilizlere teslim etmeyi teklif etmiştir.Bu teklif, İngilizlerin aradığı fırsatı ellerine sunmuştur. Damat Ferit Hükümetinin İç İşleri Bakanı Ali Kemal bu konuda şunları yazmıştır:”İttihatçıları toplayıp hapsedmiştik Ama ne hüküm giydirebiliyorduk ne de salıvermeyi göze alabiliyorduk.Onun için İngilizlere verdik.²⁶ Padişahın onayı da alınarak İngilizlere alın bu vatan evlatlarını nereye götürürseniz götürün denilmiştir.İngilizler ilk iş olarak Bekirağa'nın nöbetçilerini değiştirmiş ve hapishanenin kontrolünü kendi askerleriyle yapmaya başlamışlardır.28 Mayıs 1335 (1919) günü yapılan baskınla tutuklular İngilizler tarafından gayri insani bir şekilde kamyonlara bindirilerek Galata da bulunan Arabyan Hanına götürülüp oradan da Prenses Anna adlı İngiliz gemisine bindirilerek ilk önce Mondros Limanına oradan da Malta Adsına götürülmüşlerdir.²⁷

²³ İbrahim Çolak ,*Mili Mücadele Esnasında Kuvây-ı Seyyare Kumandanlığına Ait Hatıralarım*, İstanbul, Eylül 1996, s.21-22.

²⁴ Çolak *Mili Mücadele Esnasında Kuvây-ı Seyyare Kumandanlığına Ait Hatıralarım* s.22-23.

²⁵ Celal Bayar,*Bende Yazdım V*,İstanbul 1964, s.1526.

²⁶ Hüseyin Cahit Yalçın ,*Siyasal Anılar (Malta Anıları)*, VII,İstanbul,1967,s.266.

²⁷ Bayar, *Bende Yazdım, V*, s.1530-1531. Halide Edip Adıvar,*Türk'ün Ateşle İmtihanı*,İstanbul 1971, s.37.

48 ALİ FETHİ OKYAR'IN BEKİRAĞA'DAN MALTAYA UZANAN HAPİS HAYATIN'A KENDİ KALEMİNDEN VE HATIRALARINDAN BİR BAKIŞ

Artık bu ada Türk devlet ,siyaset ve entelektüellerinin en az 2 yıl sürecek çileli hayatlarının unutulmaz adresi olmuştur.Ali Fethi'de bu sürgün ve hapis hayatının önemli şahsiyetlerinden biri olarak buradan çok miktarda eşine ve diğer yetkililer mektuplar göndermiştir.Bu yazılanların doğrultusunda Malta'da ki hapis hayatı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

MALTA (SANSALVADOR-POLVERİSTA HAPİSHANELERİNDE)' DA GEÇEN GÜNLER

Malta adası kayalık bir fiziki coğrafyaya sahiptir.İklim olarak yazları çok sıcak , kışları ise bir o kadar etkileyici soğuğu vardır.Ali Fethi'nin mektuplarında, diğer şahısların hatıralarında bunu okumak mümkündür.Malta'da sürgün olanların çoğu,yazın sıcağından dolayı odalarında değil dışarıda yattıklarından, kışın aşırı yağmur , fırtına ve soğuktan dolayı ısınmak için atıl durumda olan sandalye ve mobilya türü eşyayı yaktıklarından söz etmiştir.Hata, ilk altı ay kaldıkları Jan Salvador kalesi bu bakımdan aşırı bakımsız olduğundan, çok zor günler geçirdikleri bütün hatıralara yansımıştır.²⁸

28 Mayıs 1919'da Bekırağa Bölüğünden başlayan yolculuk 1-2 Haziran 1919 tarihinde Malta'da noktalanmıştır.Ali Fethi eşine ilk mektubunu 2 Haziran 1919'da yazmıştır.Mektup şu cümlelerle başlamıştır:" Dün Malta' ya geldik. Jan Salvatore denilen yere yerleştirildik.Telgrafla muvasalatımı bildirmek istedim müsaade etmediler.Onun için mektup yazıyorum.Burada Malta'nın içinde bir kaledeyiz.Beşer, ikişer oda tahsisi ettiler. Ben,Rahmi,Canbulat,Cahit,Cevdet beyler bir odadayız.Şimdilik bir sıkıntımız yok..."²⁹ Mektubunun devamında Ali Fethi, oğlu Osman'ı sormuş, ayrıca daha doğacak olan çocuğu için merakta olduğunu belirttiikten sonra, oğlan olursa Numan, kız olursa Nermin olarak kararlaştırdıklarından bahsetmiştir.

Ali Fethi 11 Ağustos 1919 tarihli mektubunda ise mektuplarının geç geldiğinden söz ederek sansürün olduğunu gündeme getirmiştir.Eşinin kendisine

²⁸ 4/22 Eylül 1919 Tarihli mektuplar. Hüseyin Cahit Yalçın, Malta Adasında Esaret Hatıraları,**Yedigün** ,V, No:109, 11 Nisan 1935, s.20.

²⁹ 2 Haziran 1919 Tarihli Malta'dan gönderilen mektup.

yazdığı mektupları 10-12 günde alırken, kendi yazdıklarının çok gecikmesi hayli canını sıkmıştır.Hatta mektuplarında, İngiliz Askeri Postahanesi ile gönderilmesi tavsiye edildiğini,kendisinin de buna uyduğunu,yine İngiliz Sefarethanesi yoluyla gönderdiğini ama gecikmenin önüne geçilemediğini dile getirmiştir.Gerçektende İngilizler adadaki iletişimi güvenlik açısından çok dikkatli bir şekilde takip etmişlerdir.Mektuplar hem adada hem de İstanbul'da kontrolden geçmiştir.Hatta mektuplar kamp idaresince verilen "eczasız" kağıtlara silinti ve kazıntı olmaksızın yazılmak ve ağzı açık olarak teslim edilmek zorunda idi.Sadece mektuplar değil mahkumlara gelen paketler mutlaka açılmış,karıştırılmış hatta içindekiler bile alınmıştır.Bu anlamda Malta sürgünleri kendilerine gelen özel eşyaların alındığından şikayet ettiklerinde, İngiliz yetkililer aynı şeylerin Türkler tarafından İngiliz esirlere yapıldığını söylemiştir.³⁰ 20 Teşrin-i Evvel 1919 (20 Ekim 1919) tarihli mektubunda Ali Fethi'nin :” Fotoğraf istiyorsun.Bir gazete okutmayan bir idarenin istediğimiz zaman fotoğraf çıkartmaya müsaade etmeyeceği tabiidir...”³¹ ifadeleri İngilizlerin özellikle kitap,gazete okunması konusunda çok titiz davrandıklarını ortaya koymaktadır.Mahkumların İngilizlerin kendilerine izin verdiği şekilde gazete okuma imkanına sahip olmuştur.Kitap konusunda ise istekler incelendikten sonra, okunmasında sakınca görülmeyen eserlere izin verilmiştir.Yine Ali Fethi 20 Teşrin-i Evvel 1919 (20 Ekim 1919) tarihli bir başka mektubunda ise, Times Gazetesi okuduğundan söz etmiştir.27 Teşrin-i Evvel 1919 (27 Ekim 1919) tarihli mektubunda aynen şu cümleler yer almaktadır:” O kadar etrafımız ihata edilmiş ki kitap almak çok müşkilatlı ...”³²Bu ifadeler bize şunu göstermektedir ki , Malta adasında ki mahkumların dış dünya ile bağlantılarının kesildiği, ancak İngilizlerin sakınca görmedikleri, tehlike olarak kabul etmedikleri haberleri ve kitapları okuma imkanları olmuştur.

Fakat bu durum, adada başka bir şeyi daha gündeme getirmiştir ki buda Rüşvet ve bahşiş olayıdır.İngiliz askerlerinin çok israfçı ve içkiye düşkün olmaları nedeniyle maaşlarının bir hafta sonra bittiğinden dolayı, adada ki mahkumlardan

³⁰ 11 Ağustos 1919, 11 Eylül 1919,15 Eylül 1919 Tarihli mektuplar. Celal Bayar, **Siyasi Mahkumlar Adası Malta** (Neşreden:Mustafa Unan),s.85. Yalçın, **Siyasi Anılar Malta Anıları, VII, s.7.**

³¹ 20 Teşrin-i Evvel 1919 (20 Ekim 1919) Tarihli mektup.

³² 13/20/27 Teşrin-i Evvel 1919 Tarihli mektuplar.

50 ALİ FETHİ OKYAR'IN BEKİRAĞA'DAN MALTAYA UZANAN HAPİS HAYATIN'A KENDİ KALEMİNDEN VE HATIRALARINDAN BİR BAKIŞ

para ve sigara istedikleri dikkate şayandır.İngiliz askerlerinin bu tavrı mahkumlara para karşılığı gazete, kitap sağlamaları için büyük kolaylık doğurmuştur.Kısacası rüşvetle ihtiyaçlar giderilir hale gelmiştir.³³

Ali Fethi Beyin mektuplarından; Malta'daki Jan Salvator ve Polverista kale haphanelerinde günlük hayatın nasıl geçtiğini öğrenme imkanı da olmuştur.16 Teşrin-i Evvel 1919 (16 Ekim 1919) tarihli mektubunda “.....Bizim hayatımız Robinson'un hayatını andırıyor.Erken yatıp, erken kalkıp yürüyüş yapıyorum sabah saat 6'30...”³⁴ diye yazmıştır.Kahvaltının yumurtalı , peynirli , reçelli olduğunu, öğlen yemek, Copione çay ve akşam yemeği, her yemekten sonra çay ve bolca meyvenin verildiğini yazmıştır.³⁵Günün belli bir kısmını önce İngilizce öğrenmeye daha sonra Rusça ve İtalyanca öğrenmeye ayıran Ali Fethi, sabah akşam tenis oynadığını da yazmıştır.³⁶ Ali Fethi'nin odası Polverista'daki Türk mahkumlar için bir kulüp işlevi görmüştür.Öğlen yemeğinden sonra bir saat kadar,akşam yemeğinden sonra da bir parti briç oynanılmış,bir iki saat sohbet edildikten sonra odaya toplananlar dağılırlarmış.³⁷ Bu günlük yaşam içerisinde kır gezintileri de ayrı bir imkan olarak değerlendirilmiştir³⁸.

Bir diğer dikkat çeken konu ise Maltalılarının dini inançlarına çok fazla bağlılıklarıdır.Bu bağlılıklar geleneklerle birleşince Malta'da dini törensiz, kutlamasız hemen, hemen gün olmamıştır.Bu durum Türk mahkumların çok dikkatini çekmiş ve aynı zamanda rahatsız etmiştir.8 Eylül 1919 tarihli mektubunda bu durumu Ali Fethi şöyle dile getirmiştir:”...Zira bu Malta'da çan seslerinden artık usandım.Burası müthiş Katolik bir şehre benziyor.Çan sesleri hemen, hemen 24 saat mütemadiyen kulaklarımı dolduruyor.Hele bayram günleri maazallah.Burada ise takvimdeki Katoliklerin en ehemmiyetsiz günleri bile kaçınılmıyor...”³⁹Bu ifadeler kadınıyla, erkeğiyle Maltalılarının ne kadar inançlarına

³³ Yalçın ,Siyasi Anılar, No:111, 25 Nisan 1935, s.18.

³⁴ 16 Ekim 1919 Tarihli mektup.

³⁵ 21 Ağustos 1919 Tarihli mektup.

³⁶ 11-25 Ağustos 1919 Tarihli mektuplardan.

³⁷ Ahmet Emin Yalman,Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim,(1918-1922), II, İstanbul 1970, s.131. 19 Şubat 1919 Tarihli mektuptan.

³⁸ 22 Mart 1920 Tarihli mektup.

³⁹ 8 Eylül 1919 Tarihli mektup.

bağlı olduklarını gösteriyor. Ayrıca Hüseyin Cahit hatıralarında bu durumu: "...Dünyada epey yer dolaştım ama bu kadar sofi halka rastlamadım. Malta büyük bir yer değil, Valetta'da öyle. Ama haddinden fazla kilise ve papaz var. Malta adasında kilise çanlarına alışmak epeyce bir meseledir. 24 saatin 24 saatinde çanlar çalar..."⁴⁰

Malta adasında hasta olmak da önemli bir problem olmuştur. İlaç yokluğu ve özellikle diş doktoru yokluğu bunların başında gelmiştir. Ali Fethi bir mektubunda diş ağrısından dolayı ancak bir hafta sonra şehirdeki doktora sevk ettirdiğini yazmıştır.⁴¹ Yine bu konuda hatıra sahiplerinden Hüseyin Cahit, Ahmet Emin Yalman, yazdıklarında bu durumdan hayli şikayetçi olmuştur.

Malta'da esirler çok farklı uygulamaya tabii tutulmuşlardır. Orda bulunan insanlar sahip oldukları nüfuz ve makama göre itibar görmüşlerdir. Makamdan ziyade kişilik ve yüklenilen suç da önemli olmuştur. İşte Ali Fethi Bey de farklı uygulamaya tabii olanlardan olmuştur. Ali Fethi'nin Bekiraga'da başlayan ve İngilizlere teslim edilirken düzenlenen resmi evraktaki suçu: "Ermeni tehciri ile ilgisi olanların firarına meydan vermek" olarak yazılmıştır. İngiliz yetkililer bu ifadeyi görünce Ali Fethi'yi tehcir suçlarının arasına koymuşlardır. Bu grup türlü, türlü uygulamalara muhatap olmuştur. Ali Fethi'de bu uygulamalardan nasibini almıştır.⁴² Bu duruma çok kızan Ali Fethi mektuplarında buna sıkça yer vermiştir. Malta Valisine, İstanbul'daki İngiliz yetkililere ve Osmanlı Hükümet yetkililerine varıncaya kadar mektup yazarak sesini duyurmaya çalışmıştır. İlk başta kısa olan mektuplar zamanla daha da teferruatlı yazıldığı gibi Türkçe ve İngilizce yazılmıştır.

27 Haziran 1920 Tarihli mektubunu Malta valisine gönderen Ali Fethi düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: "...Burada bir müddet önce tutukluların bir kısmına şehre serbestçe çıkma hakkı verilmiştir. Bu verilen haktan biz mahrum kaldık. Bu ayırımın hangi esas üzerine yapıldığını anlamaya çalıştıysak da başarılı olamadık. Malta'da Osmanlı Hükümeti'nin çeşitli şubelerinden değişik vazifeleri

⁴⁰ Yalçın, *Siyasi Anılar*, No:116, 15 Mayıs 1935, s.18. Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, c.III, 11 Kasım 1962, s.36.

⁴¹ 11 Eylül 1919 Tarihli mektup.

⁴² Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, s.130.

52 ALİ FETHİ OKYAR'IN BEKİRAĞA'DAN MALTAYA UZANAN HAPİS HAYATIN'A KENDİ KALEMİNDEN VE HATIRALARINDAN BİR BAKIŞ

olanlar mevcuttur. Bunların bazılarına izin verilmiş bazılarına verilmemiştir. Bu ayrımın yapılmasında hiç bir haklı sebep görmediğimden bunun haksızlık olduğu kanaatindeyiz..”Ali fethi kanunî bir temele dayanmayan sırf ihtiyat için tutuklandıklarını ifade ederek, hürriyetlerinin mümkün olduğu kadar az sınırlandırılması gerektiğini belirtmiştir. Ali fethi zaten haksızlığa uğradığını dile getirerek , bu uygulama ile madden ve manen haksızlık içinde yeni bir haksızlığa uğradığını belirtmiş, keyfi bir surette tutuklanmasının nasıl bir kötü durum olduğunu, Malta valisinin daha iyi bileceğini hatırlatarak, bu duruma bir an evvel son verilmesini rica etmiştir.⁴³

Ali Fethi eşine yazdığı mektuplarda da şehre çıkma yasağını dile getirmiştir.¹⁴ Haziran 1920 tarihli mektubunda.”...Bugünden itibaren buradakilerin pek çoğuna gündüzleri serbestçe şehre gidip gelmek için paso verilecektir...”⁴⁴ diye yazmıştır.¹⁷ Haziran 1920 Tarihli mektubunda ise; 40 kişinin şehre çıkmasına izin verildiğini, hatta bunların içinde hükümet üyeleri olduğunu belirterek, kendisinin hiç bir şeyle alakası olmadığı halde yasaklı olduğunu yazmıştır.⁴⁵ 28 Haziran 1920 tarihli mektubunda ise Malta valisine de mektup yazdığını ve henüz cevap alamadığını belirtmiştir.⁴⁶ 24 Haziran 1920 tarihli mektubunda; yine bu uygulamanın bir türlü sebebini anlayamadığını, kendisine listenin İstanbul'dan geldiğinin söylendiğini, İstanbul'daki İngiliz fevkalade komiserine hitaben bir mektup yazdığını belirterek eşinden de İngilizlerden veya Sadarettin (Başbakanlık) bunun sebebini öğrenmesini istemiştir.⁴⁷

Ali Fethi'nin gerek Malta valisine gerek İstanbul'daki İngiliz Komiserine ve gerekse Osmanlı Hükümet yetkililerine yazdığı mektuplar geçte olsa sonuç vermiştir.¹⁷ Ağustos 1920 Tarihli mektubunda kendisine şehre çıkma izne verildiğini yazmıştır. Mektubunda ilk defa savaş suçluları arasına koymalarının yanlış olduğunu İngilizlerin kabul ettiğini belirtmiştir.⁴⁸ 22 Ağustos 1920 Tarihli

⁴³ 20 Haziran 1920 Tarihli Malta Valisine yazılan mektup.

⁴⁴ 14 Haziran 1920 Tarihli mektup.

⁴⁵ 17 Haziran 1920 Tarihli mektup.

⁴⁶ 28 Haziran 1920 Tarihli mektup.

⁴⁷ 24 Haziran 1820 Tarihli mektup.

⁴⁸ 17 Haziran 1920 Tarihli mektup.

bir diğer mektubunda ise; haftada iki gün saat dörtten gece saat ona kadar serbest dolaşma hakkına kavuştuğunu yazmıştır.⁴⁹

Hapis olanların kendi yaşadıklarının yanında aileleri de onlarla beraber bir çok sorunu yaşadıkları bir gerçektir. Bunların belki de başta gelenleri ayrılık, hasret, çocuk özlemi ve çocukların babasız büyümeleri gelir. Böyle bir ailede yaşanan psikolojik sorun, ruhsal çöküntü başlı başına çözülmesi gereken bir sorundur. Bunun yanında bir de geçim sıkıntısı ortaya çıkarsa bu durum yaşananları daha da çekilmez hale getirir. Ali Fethi Bey'in mektuplarında yukarıda söz edilen konuların da gündeme getirildiği görülmüştür. Eşine, maddi sıkıntı çekmemesi için Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek maaşını almasını söylemiştir.⁵⁰ Hatta ilerleyen günlerde çocuklarını alarak babasının yanına Münih'e gitmesini söylemiştir. Eşi Galibe Hanım, Ali Fethi'nin sahibi olduğu matbaayı satıp, evini kiraya verip babasının yanına gitmek zorunda kalmıştır.⁵¹

Ali Fethi Bey'in Malta'dan eşine yazdığı mektupların hemen, hemen hepsinde ortak olan düşünce haksızlık ve adaletsizliğe uğradığı düşüncesidir. Damat Ferit Hükümeti tarafından iftiraya uğradığını ve kendisi için kin ve nefret besleyenlerin bir oyunu olduğunu yazmıştır. Ali Fethi her mektubunda suçunun ne olduğunu öğrenmek istediğini ama bunu bir türlü öğrenemediğinden de şikayet etmiştir. Kendisine niçin tutuklandığının söylenmediğini, hiç bir hukuki dayanağın ortaya koyulmadığından hep dert yanmıştır. Hatta eşinden kendisi için girişimlerde bulunmasını, yakın dostlarına giderek serbest kalması için İngiliz ve Osmanlı yetkililere müracaat etmelerini istemiştir. Hatta şunu çok merak etmiştir; acaba bizi Osmanlı Hükümet yetkililerini teslim etti ve serbest kalmalarını istemiyorlar, yoksa İngilizler kendi istekleri doğrultusunda mı hareket etmişlerdir? Hep bu sorunun cevabını bulmaya çalışmıştır. Ama her mektubu haksızlıklara karşı isyan eden bir ruh taşıyan Ali Fethi, kendisi için özel bir muamele değil zulmün ortadan kaldırılmasını istemiştir. Kendisine böylesine haksızlık ve iftira edenlerin dünyanın en

⁴⁹ 22 Ağustos 1920 Tarihli mektup.

⁵⁰ 27 Haziran 1920 Tarihli mektup.

⁵¹ 23 Mayıs 1920 / 21 Şubat 1920 Tarihli mektuplar.

54 ALİ FETHİ OKYAR'IN BEKİRAĞA'DAN MALTAYA UZANAN HAPİS HAYATIN'A KENDİ KALEMİNDEN VE HATİRALARINDAN BİR BAKIŞ

kötü,iğrenç ve çirkin, insanlıktan nasibini almayanlar olduğunu yazmıştır.Yer yer mektuplarında ümitsizliğe düşmüş, Malta'dan kurtulmasının ancak barışla olabileceğini düşünmüştür. Kendisinin 25 günlük Dahiliye Nazırlığı'nı , bütün bir savaşın suçlularıyla aynı derece de suç işlemiş kabul edilmesini hiç bir şekilde akıl mantığına sığdıramamıştır.Kendisinin Meclis-i Mebusan'a güvenmediğini ancak çirkeflüğün hükümet tarafından düzeltilebileceğini yazmıştır.

Ali Fethi niçin tutuklandığını ancak 16 ay sonra öğrenebilmiştir. 1 Temmuz 1920 Tarihli mektubunda kendisinin İngilizlere tesliminde düzenlenen tutuklama kararında Ermeni telhicini gerçekleştirenlerin yurt dışına çıkışlarını kolaylaştırmak olduğunu öğrendiğini yazmış,bu mektubunda konuyla ilgili olarak şu cümleler yer almıştır:"...Tehcir ve nakilden maznun eşhasın firarına teshil eylediğimden dolayı tevkif olduğum bildiriliyordu.Bu eşhas olsa , olsa Talat, Enver, Dr.Nazım gibi zevat olsa gerek.Halbuki şimdi bu zevatın arkadaşları burada serbest bırakılıyor,ben ise bunların firarını teshil etmek bahanesiyle adeta tehcir ve nakilden maznun oluyorum.Tuhaf şey değil mi? Tehcir ve nakil yapıldıktan 3 sene sonra İstanbul'a geliyorum ve Talat Paşa Hükümeti'ne Meclis-i Mebusan'da muhalcfet ediyorum.Aradan bir sene geçiyor ve merkezi devletlerle bir sulh talep ediyoruz.Neticede Talat Paşa Kabinesi istifaya mecbur oluyor ve biz geçiyoruz. Mevkii iktidarda kaldığımız 25 gün zarfında bunlar firar ediyorlar.Bu firardan yalnız ben mesul tutuluyorum.İçlerinde Enver ve Cemal gibi askerlerin firarından Harbiye Nazırı mesul olmuyor,sonra Dr. Nazım, Kadir mesul olması lazım gelen Mithat Şükrü burada serbest kalıyor, ben mevkufum.Hükümeti Osmanlı nezdinde teşebbüs de bulunmak ve bu mektubu icap edenlere okumak lazımdır..."⁵² demiştir.

Ali Fethi kendisi için bu kadar haksızlığın ve düşmanlığın yapıldığı İstanbul'da, yaşamayacağı kanaatindedir.Yine Malta'dan öğrendiği Milli Mücadeledeki Gelişmeler onu sevindirmiştir.Neticede hapisten çok yazmış, çok söylemiştir. Ama sesini kimseye duyuramamıştır.Onun için Bekırağa'dan başlayan

⁵² 1 Temmuz 1920 , 11 / 18 / 25 / 28 Ağustos 1919, 4 / 18 / 22 / 25 Eylül 1919, 6 / 20 Teşrin-i evvel 1919 , 13 / 27 Teşrin-i sani 1919, 19 Şubat 1920, 6 Ağustos 1920 Tarihli mektuplar.

hapis hayatı Malta'da, Sansalvador ve Verdela kışlarında devam etmiştir. Bu süre içinde çok olağan dışı şeyler yaşamıştır fakat bütün bunlar mektupların ince ayrıntılarıyla yansıtılmıştır. Burada ancak okunabilenler ve kullanma imkanı olanlarla meseleye bakılmaya çalışılmıştır. Hapis hayatının ne olduğunu bize, Ali Fethi'nin eşine yazdığı mektuptaki şu cümle çok iyi anlatmaktadır:

“ ...Fılvaki geçirdiğim 2 sene gerek şahsen gerek umumi millet namına pek siyah lekelerdir...”⁵³

SONUÇ

Bu tür mektup ve hatıralarda duygusallık, ben duygusu her ne kadar öne çıksa da tarihin karanlık noktalarına ışık tutma imkanını da doğururlar. Ali Fethi'nin mektuplarında, İstanbul Hükümeti'nin İngilizlerle nasıl bir uyum içerisinde çalıştıklarını görmek mümkündür. Yine bu hatıralarda, aynı milletin evlatlarının kısa süreli iktidar zevkleri için birbirlerini nasıl harcamaktan çekinmediklerini görmekte mümkündür. Türk Milleti'nin böylesine birbirinden koparılmalarında, Rum ve Ermeni azınlık liderlerinin rol aldığı, aynı bir tarihi hakikat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine mektuplardan alınan bilgiler ışığında, İngilizlerin Türk mahkumlara çok farklı uygulamalar içerisinde oldukları rahatlıkla söylenebilir. Mahkumlar, makamın, ünvanın ötesinde etkili olma güçleri veya tehlikeli olarak görülme oranlarına göre bir uygulamaya tabii tutulmuşlardır. Ali Fethi'de böylesine bir farklılığa tabii olmuş ve dayanaksız bir suçlamadan dolayı 2,5 yıl hapis ve sürgün hayatı yaşamıştır.

Hapis hayatının kişi ile beraber ailesini de psikolojik, sosyolojik, ekonomik olarak büyük bir olumsuzluğa sürüklediğini mektuplardan okuma imkanı olmuştur. Haksızlığa uğramak ve özellikle de bunu hiç kimseye duyuramamak, Ali Fethi'de olduğu gibi insanda onarılmaz yaralar açmaktadır.

Son olarak şunu söylemek gerekir ki; devrin güçlü devletleri bilhassa İngiltere, menfaatleri için hukuku hiçe saymaktan asla geri durmamışlardır.

⁵³ 3 Kanun-i sani 1921 Tarihli mektup.

BİBLİYOGRAFYA

Adıvar, Halide Edip, **Türk'ün Ateşle İmtihani**, İstanbul 1971

Ali Fethi'nin 19 Aralık 1919 da Malta dan Amiral Calthorpe yazdığı mektuptan.

Bayar, Celal, **Bende Yazdım V**, İstanbul 1964.

Birinci, İhsan, Binbaşı Bekirağa ve Bölüğü, **Hayat Tarih Mecmuası**, S:11, Kasım 1976.

Çolak, İbrahim, **Mili Mücadele Esnasında Kuvâ-yı Seyyare Kumandanlığına Ait Hatıralarım**, İstanbul, Eylül 1996.

Fethi Tevetoğlu, 'Ali Fethi Okyar'ın Günlük Hatıraları', **Türk Tarihi Belgeleri Dergisi**, T.T.K Yayınları, C:113,S :16, Ankara 1987.

Galip Paşa nın Hatıraları, **Hayat Tarih Mecmuası**, S:6,(Temmuz 1966), s.23.

Kandemir, Feridun, Eski Politikacıların, Tevkihanesi Bekirağa Bölüğü, **Resimli Tarih Mecmuası**, c.6, S:66, Haziran 1965.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi 3 Nolu Erkan Defteri, No: 423.

Mechin, Benoist, Mustafa Kemal, **Bir İmparatorluğun Ölümü** (Çeviren: Zeki Çelikkol) Ankara 1997

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, c. I, İ: 2, 19 Teşrin Evvel 1918, 19 Ekim 1918.

Okyar, Ali Fethi, **Üç Devirde Bir Adam** (Yayına haz. Cemal Kutay), İstanbul, 1980.

Orbay, Rauf, **Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralar**, 1993.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, s.71, Ankara 1993.

Şimşir, Bilal, **Malta Sürgünleri**, İstanbul, Nisan 1976.

T.C Emekli Sandığı Arşivi. Vatani Hizmet Terribi (V.H:T) 00621

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I**, İstanbul 1991.

TBMM Arşivi, Meclis-i Mebusan Azaları Özlük Dosyası, Sıra no:76, Zarf No:42, Kütük No/Sicil No:419, Devre:2,3.

Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar (Malta Anıları)**, VII, İstanbul, 1967

Yalman, Ahmet Emin, Fethi Okyar Bir Siyasi Hayatın Bilançosu, **Vatan Gazetesi**, 9 Mayıs 1943.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim, (1918-1922)**, II, İstanbul 1970,

ÖZET

Malta, bir çok Türk aydını, politikacısı ve devlet adamının 1919-1922 yılları arasında sürgün edilip, hapsedildiği bir adadır. de Ali Fethi Bey burada çok çileli, sıkıntılı günler geçirenlerden biridir. Matladan eşine ve diğer devlet yetkililerine gönderdiği mektuplar tarih için önemli kaynaklık yapacak niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Malta, Ali Fethi, Sürgün, Hapis, Damat Ferit, İngilizler

ABSTRACT

Malta is the Island where many government officials were sent into exile and prisoned between 1919-1922.

Ali Fethi Bey is one of those prisoners who has lived many suffering days there. The letters he had sent from Malta to his wife and other officials have a significant place as a source for our history.

Key Words: Malta, Ali Fethi, Exile, Prison, Letter.